

Dorota Krystyna Rembiszewska

Polska Akademia Nauk w Warszawie

Instytut Sławistyki

ORCID: 0000-0003-0339-0879; e-mail: dorota.rembiszewska@ispan.waw.pl

Metody opracowywania historycznych materiałów gwarowych na przykładzie ankiet Georga Wenkera

Abstrakt: W artykule przedstawiono ogólną charakterystykę ankiet Georga Wenkera do *Niemieckiego atlasu językowego* zapisanych w językach słowiańskich (ankiety czeskie, łużyckie, kaszubskie, polskie) i metody ich opracowywania. Szczegółowiej omówiono materiały z Mazur wschodnich (m.in. cechy fonetyczne, leksykę). W tekście wskazano na znaczenie ankiet w odtwarzaniu dawnego systemu gwarowego oraz badaniu zmian językowych, szczególnie na obszarach pogranicznych. Zwrócono również uwagę na wykorzystanie ankiet jako źródła informacji o dawnych zwyczajach, strojach ludowych, praktykach religijnych.

Słowa kluczowe: dialektologia historyczna, kontakty językowe, geografia lingwistyczna, Centrum Badań Niemieckiego Atlasu Językowego, gwary Mazur wschodnich.

Abstract: Methods of processing historical subdialectal material: the example of George Wenker's questionnaire. The article presents the general characteristics of Georg Wenker's questionnaires for the *German Language Atlas* written in Slavonic languages (Czech, Lusatian, Kashubian, and Polish) and the methods used to compile them. The materials from East Masuria (e.g. phonetic features, lexis) are discussed in detail. The text points out the importance of questionnaires in the reconstruction of the old dialect system and the study of language change, especially in border areas. Moreover, attention has been drawn to the use of surveys as a source of information on old customs, folk costumes and religious practices.

Key words: historical dialectology, language contact, linguistic geography, German Language Atlas Research Centre, east Masuria ethnolects.

W obecnym czasie, kiedy obserwujemy właściwie całkowity zanik gwar rozumianych jako mowa mieszkańców wsi, szczególnie cenne jest docieranie do źródeł rejestrujących dawny stan języka w poszczególnych regionach kraju. Gwary, jako ta nieskodyfikowana część zasobu języka, pozostają trudnym do utrwalenia w piśmie świadectwem dawności. Mamy stosunkowo niewiele dokumentów pisanych zawierających duże partie materiału gwarowego. Tym bardziej cenne pozostająankiety Georga Wenkera.

Ankiety Georga Wenkera do *Niemieckiego atlasu językowego*

Ważnym źródłem utrwalającym polską gwarę w XIX wieku są ankiety do *Niemieckiego atlasu językowego*. Opracował je Georg Wenker¹ w celu ukazania zróżnicowania gwar północnoniemieckich. Ankieta składała się z 40 zdań w języku niemieckim skonstruowanych tak, aby ukazać dyferencję fonetyczną i leksykalną wymienionych gwar. Ankiety były rozsyłane do szkół na terenie Rzeszy Niemieckiej w latach 1876–1887 wraz z instrukcją o sposobie ich wypełniania. Piszący (nauczyciele lub uczniowie) mieli za pomocą powszechnie używanego alfabetu („allgemein gebräuchliche Alphabet”) zanotować zdania w miejscowej gwarze (por. www.regionalsprache.de). Poza zdaniami, na drugiej stronie ankiety, znajdowały się pytania o wymowę poszczególnych samogłosek oraz formy miejscownika od nazwy wsi. Ponadto należało jeszcze podać informacje dotyczące miejscowego stroju ludowego i lokalnych zwyczajów.

Stosunkowo niedawno Alfred Lameli dotarł do rękopisów Wenkera w Berlińskiej Bibliotece Państwowej (Berliner Staatsbibliothek), które dotyczą prac nad tym atlasem, i opublikował je we współredakcji (Wenker, Lameli, Heil, Wellendorf 2013a; 2013b). Dzięki temu jest możliwe kompleksowe spojrzenie nie tylko na układ cech gwar niemieckich, ale także innych gwar, w tym słowiańskich, używanych w Rzeszy Niemieckiej w drugiej połowie XIX wieku. Komentarze Wenkera zawierają wiele szczegółowych informacji m.in. na temat gwar polskich.

Ankiety dotyczące języków słowiańskich częściowo doczekały się opracowania filologicznego. Są to inwentarze łużyckie, czeskie z pogranicza polsko-czeskiego, kaszubskie oraz polskie z obszaru Mazur wschodnich i kilka z powiatu prudnickiego na Śląsku. W omówieniu szczegółowym skupię się przede wszystkim na metodach zastosowanych w opracowaniu materiałów kaszubskich i polskich z części wschodniej Mazur.

Opublikowane ankiety Georga Wenkera z obszarów słowiańskich

Gerald Stone opublikował i przeprowadził analizę językową zbiorów zdań zapisanych po łużycku. Monografia, która ukazała się w 2003 r., zawiera materiał z 84 miejscowości należących do Dolnych i Górnych Łużyc – od Gubina (Guben) na północy po Löbau na południu.

Ważny w tym opracowaniu jest indeks, który daje zestawienie form i wyrazów łużyckich. Jest on swego rodzaju uzupełnieniem podrozdziału *Lexikalische Merkmal* zawierającego rejestr wyrazów łużyckich jako ekwiwalentów dla leksemów w języku niemieckim (Stone 2003, 34–35).

Pierwsi do materiałów polskich dotarli i wskazali na ich wartość Janusz Siatkowski i Kazimierz Feleszko (Feleszko, Siatkowski, 1994). W 1990 r. Janusz Siatkowski wykonał mikrofiszę ankiet z obszaru Kaszub, Pomorza, Śląska, Warmii i Mazur.

---

¹ Johann Arnold Georg Wenker (1852–1911) jest uznawany za twórcę geografii językowej. Był m.in. kustoszem w bibliotece w Marburgu. Zainicjował prace nad *Niemieckim atlasem językowym*.

Podobny jak u Stone'a sposób analizy materiałów do *Niemieckiego atlasu językowego* znajdziemy w monografii Hanny Popowskiej-Taborskiej i Ewy Rzetelskiej-Feleszko *Dialekty kaszubskie w świetle XIX-wiecznych materiałów archiwalnych: prezentacja i opracowanie kaszubskich materiałów językowych zebranych przez Georga Wenkera w latach 1879–1887* (2009). Na podstawie 81 ankiet z obszaru Kaszub ukazano charakterystyczne zjawiska fonetyczne i morfologiczne. Wskazano także podziały słownictwa. Odrębny rozdział stanowi omówienie germanizmów.

Robert Hammel (2020, 443–444) w obszernym artykule *Das Polnische und Kaschubische in der Fragebogenerhebung Georg Wenkers* (2020) dał m.in. szczegółowe wykazy kwestionariuszy z przyporządkowaniem do poszczególnych regionów i obszarów dialektalnych. Wyróżnił on:

- dialekty wielkopolskie z podziałem na Kociewie i Malbork (1), Bory Tucholskie (2), ziemię chełmińsko-dobrzyńską (3), Krajnę (4), Kujawy (5), Wielkopolskę północną (6, *Nordgroßpolnisch*), Wielkopolskę centralną (7), Wielkopolskę wschodnią (8), Wielkopolskę południową (9);
- dialekty śląskie wewnątrznie zróżnicowane na Śląsk północny (10), Śląsk centralny (11);
- dialekty mazowieckie, które dzielą się na: Mazury (12), Warmię (13), Ostródę (14), Lubawę (15);
- dialekty kaszubskie (16);
- dialekty małopolskie: sieradzkie (18), krakowskie (19).

Kazimierz Feleszko opublikował sześć tekstów z powiatu prudnickiego na Górnym Śląsku z miejscowości: Prężynka, Józefów, Żabnik, Oracze, Zwiastowice, Strzeleczyki (Feleszko 1999a). Materiały te są tym bardziej cenne, że stanowią uzupełnienie źródłowe do dwutomowej monografii Feliksa Pluty poświęconej gwarze głogóweckiej (Pluta 1963, 1964).

Pogranicze śląskie reprezentująankiety przepisane i omówione przez Janusza Siatkowskiego (2017). Te materiały ze ścisłego pogranicza polsko-czeskiego obejmują 40 kwestionariuszy. Jak napisał autor we wstępie:

Przejrzałem ponadto kilka punktów sąsiednich, ale nie wnosiły one nic nowego do czesko-polskiego podziału językowego, więc z dalszego szczegółowego zestawienia tych materiałów zrezygnowałem (Siatkowski 2017, 8).

W monograficznym opracowaniu wycinka wschodnich gwar mazurskich znalazło się 81 ankiet z powiatów elckiego, oleckiego i gołdapskiego (Rembiszewska 2020). Materiały Wenkera posłużyły w tej publikacji do częściowego zrekonstruowania gwary mazurskiej w XIX wieku. Jednym z zamierzeń badawczych było również przedstawienie zróżnicowania geograficznego wybranych wyrazów w gwarach polskich rozwijających się w otoczeniu niesłowiańskim. Umożliwiło to nie tylko wskazanie zasięgów leksemów gwarowych, ale także unaocznienie obecności wyrazów ogólnopolskich (często archaicznych) na omawianym obszarze.

Ankiety Geoga Wenkera jako źródło do charakterystyki systemów gwarowych

Materiały zawarte w ankietach pozwalają na odtworzenie niektórych cech systemów gwarowych. Jan Balhar, analizując ankiety z obszarów laskich, podkreślił, że Wenker dał do tłumaczenia zdania, które mają oddawać zróżnicowanie dialektów niemieckich (Balhar 1968, 495). Stąd niekiedy nie pojawiają się cechy najbardziej charakterystyczne w odniesieniu do gwar słowiańskich. Należy jednak zwrócić uwagę, że mimo specyfiki zdań zaproponowanych przez Wenkera, możliwe jest wychwycenie najbardziej typowych elementów dla poszczególnych gwar.

Hammel z kolei zwrócił uwagę, że zwykle o podziale dialektów polskich decydowały dwie cechy fonologiczne: mazurzenie i upodobnienia międzywyrazowe. Ich reprezentacji można poszukiwać w omawianych ankietach (Hammel 2020, 438). W przypadku Mazur wschodnich trudno jednoznacznie określić, czy mamy do czynienia z występowaniem mazurzenia, czy też w grę wchodzi zagadnienia ówczesnej grafii. Można jedynie pokusić się o wskazanie przewagi tej cechy w poszczególnych kwestionariuszach (por. Rembiszewska 2020, 201). W zbiorze kaszubskim poświadczono są egzemplifikacje tzw. kaszubienia: *pinc* ‘pięć’, *dzewinc* ‘dziewięć’ (Popowska-Taborska, Rzetelska-Feleszko 2009, 269).

Gerald Stone w artykule na temat kaszubszczyzny w materiałach do *Niemieckiego atlasu językowego* przedstawił m.in. typowe dla tego obszaru cechy dialektalne, jak: wspomniane kaszubienie; kaszubskie „szwa”; przejście prasłowiańskiego niezdyspalatalizowanego *e > *i*; zmiana miękkich *k*, *g*, *ch* na *ć*, *dź*, *ś*; zmiana długiego *a* w kaszubskie *o* (Stone 1996).

W ankietach z Mazur wschodnich zwraca uwagę kilka cech systemowych. Na przykład w zakresie fonetyki staropolskie *ā* długie realizowane jest jako *a* jasne: *czarno*, *dwanaście*, *gospodarze*, *jajka*, *kolacze*; kontynuantem dawnego *ē* długiego jest *e* jasne: *mleko*, *prendzey*, *śnieg*; dochodzi do utożsamienia *y* z *i*: *czteri*, *domi*, *gnadi*, *kielbasi*, *midla*, *stari*, *u niewiasti*; występuje palatalizacja spółgłosek tylnojęzykowych przed kontynuantami *y* i *e*: *butelkie*, *gięsi*, *chwilkie*; zachowały się archaiczne, nieskontrahowane formy czasowników *stać* i *rozumieć*:: *stoić*, *stajał*; *rozumieie*, *rozunegje*, które utrzymały się w gwarze do drugiej połowy XX wieku (Rembiszewska 2020, 273–275).

Znaczenie ankiet Geoga Wenkera dla geografii językowej

Ankiety Wenkera dzięki gęstej siatce punktów są cennym źródłem do ustalania zasięgów zjawisk językowych. Na ten ważny aspekt zwracali uwagę opracowujący materiały słowiańskie do *Niemieckiego atlasu językowego*. Zastosowanie metod geografii lingwistycznej stwarza możliwość porównania ich z innymi arealami gwarowymi, a z drugiej strony pokazuje zmiany (przez zestawienie z materiałami późniejszymi), jakie dokonują się na danym terenie.

Stone w swojej pracy zamieścił mapy przedstawiające zróżnicowanie leksykalne 11 wyrazów: *onhe*, *gut*, *Flasche*, *sagen*, *Kleider*, *sehr*, *hinter*, *Garten*, *wer*, *Kuchen*,

Schwester oraz 2 mapy ukazujące rozwój *r po k (*kša(dnuł)/kra(nył*) ‘ukradł’) i *r po p (*pšawje/prawje*) (‘prawie’) (Stone 2003, 132–145).

Popowska-Taborska na 39 mapach zilustrowała zróżnicowanie słowotwórcze i leksykalne wybranych wyrazów. Na przykład na mapie 4. umieszczono zróżnicowanie geograficzne desygnatu ‘kobieta’ reprezentowanego przez wyrazy: *białka, kobieta, niewiasta, żona* (Popowska-Taborska, Rzetelska-Feleszko 2009, 219). Materiały Wenkera dają pełniejszy obraz wobec tego, który został przedstawiony na odpowiedniej mapie AJK (II, 87–88, m. 72). Do tej mapy nawiązuje kartogram 14. zamieszczony w monografii mazurskiej, na którym oprócz wymienionych znalazła się sporadycznie notowana nazwa *pani* (Rembiszewska 2020, 243).

Z pracy poświęconej gwarom Mazur wschodnich wyraźnie wynikają korzyści z ukazywania dyferencji leksykalnych dla analizy wpływów językowych. Egzemplifikację kontaktów językowych w perspektywie zróżnicowania terytorialnego pokazuje chociażby mapa 17. *Do mlócenia*, gdzie pojawia się *do mlócenia, do draszowania* (Rembiszewska 2020, 249) oraz mapa 20. *Ubrania* z wyrazami *ubranie, klejdy, szaty* (Rembiszewska 2020, 259).

Leksyka dawna i regionalna w ankietach Georga Wenkera

Naankiety Wenkera można również spojrzeć jak na źródło do badań leksyki dawnej i regionalnej. Ten aspekt omawianych materiałów uwypukliła np. Ewa Rzetelska-Feleszko, omawiając odpowiedniki niemieckiego *Löffel* ‘warząchew’ i *Frau* ‘kobieta’. Zapisy potwierdzają utrzymywanie się na Kaszubach takich archaizmów, jak *korzkiew* ‘warząchew’ i *białka* ‘kobieta’ (Rzetelska-Feleszko 2009 [1999]).

Dawną leksykę obszaru Górnego Śląska wyekscerpowaną z ankiet Wenkera uczyniła obiektem analizy Małgorzata Iżykowska. Omówiła m.in. takie archaizmy, jak *hnet* ‘zaraz’, *kąsek* ‘trochę’, *potrzebno* ‘trzeba’, *siodlak* ‘bogaty gospodarz’ (Iżykowska 2020).

W materiałach z Mazur wschodnich także można odnaleźć kilkanaście wyrazów dawnych, które z powodu izolacji od polszczyzny ogólnej przetrwały w miejscowych gwarach. Można tu chociażby wymienić *warzyć* ‘gotować’, *głodać, ogłodować* ‘obdzierać, oskubywać’, *dłabić, dlawić* ‘dusić, gnieść’.

Analiza zmian językowych na podstawie ankiet Georga Wenkera

Zapisy z ankiet Wenkera, jak wskazują niektóre opracowania, to także dobry materiał porównawczy do badania dynamiki gwar. Z całą dokładnością widać to na przykładzie zestawień, jakie poczynił Siatkowski. Pokazał on zmiany, jakie zaszły na pograniczu polsko-czeskim, porównując późniejsze opracowanie – *Polsko-laskie pogranicze językowe na terenie Polski* (Dejna 1951–1953). Badacz dowiódł, żeankiety Wenkera dają dość przejrzysty obraz polsko-czeskiego pogranicza językowego na Śląsku raciborskim i głubczyckim w ostatnim ćwierćwieczu XIX wieku (Siatkowski 2017, 79).

Opracowanie Siatkowskiego ukazuje kolejny walor Wenkerowskich materiałów. Mianowicie, dzięki nim udaje się wyznaczyć podziały językowe. Badacz, korzystając

z danych ankiety, wskazuje miejscowości pod Raciborzem i Głubczycami, w których konsekwentnie występują cechy polskie: Rudyszwałd, Krzyżanowice², Odra, Olza, Cyprzanów, Bojanów, Studzienna, Nieboczowy, Tłustomosty, Kornica, Pawłów, Markowice, Sudół i Buków (Siatkowski 2017, 12–13), miejscowości polskie z pewnymi cechami czeskimi: Chałupki, Tworków, Maków (m.in. *siedlocy* ‘wieśniacy’ – bez przegłosu, *cerze* ‘córce’; formy beznosówkowe, np. z *masym* ‘z mięsem’; przejście *g* w *h*: *snih* ‘śnieg’, *hory* ‘góry’) (Siatkowski 2017, 33) oraz punkty czeskie: Owsiszcze, Hał, Jakubowice, Kalduny, Niekaznice, Chruścielów, Lubotyń, Ściborzyce Wielkie, Rohow, Krzanowice, Szamarzowice (Samborowice), Baborów. Poza tym wyróżniono miejscowości czeskie z pewnymi cechami polskimi: Borucin, Bolesław, Sulków i Piotrowice Wielkie (m.in. polskie kontynuanty samogłosek nosowych w formach 3. osoby liczby mnogiej, np. *sum* ‘są’, *bolum* ‘bolą’ – przy przeważającej liczbie ich kontynuantów czeskich) (Siatkowski 2017, 66).

Zamieszczona mapa *Pogranicze językowe czesko-polskie* odzwierciedla ukazane podziały, które wyznaczają obszary z punktami polskimi, czeskimi i niemieckimi, wskazanymi przez Geoga Wenkera (Siatkowski 2017, 87).

Informacje pozajęzykowe zawarte w ankietach Geoga Wenkera

W ankietach oprócz 40 zdań, na drugiej stronie, Wenker zamieścił m.in. pytania o miejscowe zwyczaje, stroje ludowe, wierzenia oraz zamieszkiwanie ludności nieniemieckiej. Nie wszyscy wypełniający odpowiedzieli na pytania w sposób wyczerpujący, ale w niektórych ankietach można znaleźć wiele interesujących danych.

W ankietach ze zdaniem zapisanymi po polsku również podawano tego typu informacje (po niemiecku). Feleszko nazwał je informacjami mikrosocjolingwistycznymi (Feleszko 1999, 177).

Popowska-Taborska w jednym z artykułów poświęconych kaszubskiemu materiałowi Wenkera podjęła problem przedstawienia w nich kaszubszczyzny i kaszubskiej mniejszości etnicznej. Autorka podała m.in. sposoby określania kaszubszczyzny i jej cech przez nauczycieli wypełniających ankietę (Popowska-Taborska 2007).

W ankietach z Mazur wschodnich informatorzy wskazywali dobrą znajomość polszczyzny i jej przewagę w codziennej komunikacji, np.

Hier ist kein Deutsch bei der Bevölkerung vorhanden. Die Schuljugend lernt zwar Deutsch aus den Schulbüchern, also die Schriftsprache ohne besondere Eigentümlichkeiten, nur ist die Aussprache wie in den vorstehend bezeichneten Wörtern. – Eine Umschreibung des Zettels im Deutschen ist zwecklos. Da man unter sehr geringen Versetzungen der Wörter im Satze, auch bei uns so spricht, wie der Zettel besagt (ankieta nr 53 667, Schwirgstein, Kreis Ortelsburg [Dźwiersztyny, powiat szczycieński])³.

² W Zbiorach Specjalnych Instytutu Slawistyki Polskiej Akademii Nauk znajdują się materiały gwarowe zbierane w Krzyżanowicach w latach pięćdziesiątych XX wieku pod kierunkiem Zdzisława Stiebera.

³ Pol.: Wśród tutejszej ludności nie występuje język niemiecki. Młodzież szkolna uczy się wprawdzie niemieckiego z podręczników, a więc języka pisanego, lecz bez szczególnych odrębności, jedynie wymowa

Zu der hiesigen Schule gehören 3 Ortschaften mit über 500 Einwohnern und unter diesen ist außer der Familie des Lehrers nur noch eine deutsche Person. Die ortsübliche Umgangssprache ist die polnische, wie sie bei der Übersetzung der 40 Sätze angewandt ist (ankieta nr 57005, Lissen, Kreis Johannisburg [Lisy, powiat piski])⁴.

Ankiety przynoszą także informacje o warunkach mieszkaniowych Mazurów, np.

Sie bauen einzelne Häuser mit sehr großer Vorderstube und kleiner Hinterstube (zapiecek genannt) und sehr großem Flur, an welchen ein Schweinestall anstößt. Gute Wirtinnen füttern ihre Schweine sodann im Flur, wo selbst oben an der Decke Stangen gezogen sind und Hühner daselbst gehalten werden. Das Fenstergesims ist mit einer Fensterbekleidung versehen, welche weiß oder blau wie die Fensterladen angestrichen sind. Als Zierat in der Stube gilt noch allgemein ein offener breiter Schrank mit Fächern („politzen“ genannt) versehen, in welchen bunte Teller, Schüsseln und Löffel aufgestellt werden (ankieta nr 56 984, Micheldorf, Kreis Ortelsburg [Michałowó, powiat szczycieński])⁵.

Problem statusu języka polskiego w szkołach powszechnych od 1872 r. w Rzeszy Niemieckiej podjął również Hammel (2020, 422–427).

Ankiety Geoga Wenkera jako świadectwo istnienia wsi, których obecnie nie ma

Wśród ankiet wypełnianych po polsku znajdują się takie, które zapisano we wsiach obecnie nieistniejących. Dla przykładu można tu wymienić miejscowości z powiatów wschodnich i środkowych Mazur, na terenie obecnej gminy Pisz: Schiast (Szast), Dziadowen (Dziadowo), Lipnicken (Lipniki); gminy Biała Piska: Ossranken [Glombowsken] (Osranki [Głębowskie]); gminy Orzysz: Lipinsken [od 1935 r. Seebrücken] (Lipińskie), gminy Prostki: Hellmahnen (Chochołki / Helmany).

Wnioski

Z przedstawionego przeglądu materiałów i literatury dotyczącej ankiet Wenkera do *Niemieckiego atlasu językowego* wyraźnie widać, z jak istotnym źródłem dla lingwistyki gwarowej mamy do czynienia. Spora liczba danych do zestawień i porównań przy-

---

jest taka jak w wyżej wymienionych słowach. Tłumaczenie podanego tekstu na niemiecki jest bezcelowe, jako że przy niewielkim przestawieniu słów w zdaniu, mówi się u nas tak jak to jest w tekście.

⁴ Pol.: Pod tutejszą szkołę podlegają 3 miejscowości z ponad 500 mieszkańcami, wśród których poza rodziną nauczyciela znajduje się tylko jeden Niemiec. Potocznym językiem obiegowym jest polski, taki, jak w tłumaczeniu 40 zdań.

⁵ Pol.: Budują wolnostojące domy z dużą izbą frontową i małą izbą z tyłu (zwaną zapieckiem) i dużą sienią, do której przylega chlew. Dobre gospodynie karmią świnie w sieni, gdzie przy suficie przytwierdzone są żerdzie, na których chowa się kury. Gzyms okienny jest ozdobiony na biało lub niebiesko tak jak pomalowane są okiennice. Jako ozdoba w izbie służy szeroki otwarty kredens z półkami (zwanymi „Politze”), na których stoją kolorowe talerze, miski i łyżki).

nosi olbrzymie możliwości ilustrowania faktów językowych z przeszłości na dużych arealach. Gęsta siatka punktów, w wymiarze niespotykanym w atlasach gwarowych, otwiera pole do wielu analiz. Dotychczasowi badacze w swoich opracowaniach skupili się głównie na ujęciu materiału w kontekście geografii językowej, co wydaje się najlepszym sposobem interpretacji tego typu źródła.

Literatura

- AJK, *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*, oprac. Zespół Zakładu Słowianoznawstwa PAN, tom wstępny, t. I–VI kier. Z. Stieber, t. VII–XV kier. H. Popowska-Taborska, Wrocław 1964–1978.
- Balhar J. (1968), *Lašská nářečí v marburském archívu*, „Slezský sborník”, t. 66, s. 494–510.
- Dejna K. (1951–1953), *Polsko-laskie pogranicze językowe na terenie Polski*, t. I–II, Łódź.
- Feleszko K. (1999a), *Sześć tekstów prudnickich z archiwum Wenkera*, [w:] *O kształcie języka. Studia i rozprawy*, red. B. Wyderka, Opole, s. 65–73.
- Feleszko K. (1999b), *Charakterystyka punktów prudnickich w archiwum Deutscher Sprachatlas*, „Prace Filologiczne”, t. 44, s. 173–178.
- Feleszko K., Siatkowski J. (1994), *Polskie XIX-wieczne materiały gwarowe w Marburgu*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego Warszawskiego”, t. 45, 52–57.
- Hamel R. (2020), *Das Polnische und Kaschubische in der Fragebogenerhebung Geord Wenkers*, [w:] *Minderheitensprachen und Sprachminderheiten. Deutsch und seine Kontaktsprachen in der Dokumentation der Wenker-Materialien*, Hrsg. J. Fleischer, A. Lameli, Ch. Schiller, L. Szucsic, Hildesheim–New York–Zürich, s. 413–474.
- Izykowska M. (2020), *Zur polnischen Lexik anhand der Wenkerbogen aus dem oberschlesischen Raum*, [w:] *Minderheitensprachen und Sprachminderheiten. Deutsch und seine Kontaktsprachen in der Dokumentation der Wenker-Materialien*, Hrsg. J. Fleischer, A. Lameli, Ch. Schiller, L. Szucsic, Hildesheim–New York–Zürich, s. 485–515.
- Pluta F. (1963), *Dialekt glogówecki*, cz. 1: *Fonetyka*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Pluta F. (1964), *Dialekt glogówecki*, cz. 2: *Słowotwórstwo, fleksja, teksty gwarowe*, Wrocław.
- Popowska-Taborska H., Rzetelska-Feleszko E. (2009), *Dialekty kaszubskie w świetle XIX-wiecznych materiałów archiwalnych: prezentacja i opracowanie kaszubskich materiałów językowych zebranych przez Georga Wenkera w latach 1879–1887*, Warszawa.
- Popowska-Taborska H. (2007), *Problem mniejszości etnicznych w świetle ankiety Georga Wenkera przeprowadzonej na Kaszubach w drugiej połowie XIX wieku*, „Zeszyty Łużyckie”, t. 41, s. 60–72.
- Rembiszewska D.K. (2012), *Gwary mazurskie w świetle materiałów Georga Wenkera*, „Z polskich studiów slawistycznych”, seria XII: Językoznawstwo, Warszawa, s. 135–141.
- Rembiszewska D.K. (2020a), *Gwary Mazur wschodnich w XIX wieku (na podstawie ankiet Georga Wenkera do Niemieckiego atlasu językowego)*, Warszawa.
- Rembiszewska D.K. (2020b), *Die Wenkerbögen zu den polnischen Mundarten in Ermland und Masuren*, [w:] *Minderheitensprachen und Sprachminderheiten. Deutsch und seine Kontaktsprachen in der Dokumentation der Wenker-Materialien*, Hrsg. J. Fleischer, A. Lameli, Ch. Schiller, L. Szucsic, Hildesheim–New York–Zürich, s. 475–484.

- Rzetelska-Feleszko E., 2009 [1999], *Rozważania o kaszubskiej warzączwi i białce (w związku z materiałami Georga Wenkera)*, [w:] Popowska-Taborska H., Rzetelska-Feleszko E. (2009), *Dialekty kaszubskie w świetle XIX-wiecznych materiałów archiwalnych: prezentacja i opracowanie kaszubskich materiałów językowych zebranych przez Georga Wenkera w latach 1879–1887*, Warszawa, s. 179–185.
- Siatkowski J. (2017), *Czesko-polskie pogranicze językowe w świetle ankiet Georga Wenkera*, Warszawa.
- Stone G. (1996), *Kaszubszczyzna w archiwum Niemieckiego atlasu językowego*, [w:] *Symbolae slavisticae dedykowane Pani Profesor Hannie Popowskiej-Taborskiej*, Warszawa, s. 281–286.
- Stone G. (2003), *Der erste Beitrag zur sorbischen Sprachgeographie: aus dem Archiv des Deutschen Sprachatlas*, Bautzen.
- Wenker G., Lameli A., Heil J., Wellendorf C. (2013a), *Schriften zum Sprachatlas des Deutschen Reichs, Gesamtausgabe, Bd 1: Handschriften: Allgemeine Texte. Kartenkommentare 1889–1897*, Hildesheim [u. a.].
- Wenker G., Lameli A., Heil J., Wellendorf C. (2013b), *Schriften zum Sprachatlas des Deutschen Reichs, Bd. 2: Kartenkommentare 1898–1911, Druckschriften: Veröffentlichungen 1877–1895*, Hildesheim [u. a.].